

7

DE IDEEËN VAN HET VOLK VAN ISRAËL EN HET IDEE JEZUS

192

1e belegering v.
Jeruzalem

2e belegering
Jeruzalem

In 597 v.C. overkwam Israël de catastrofe die het land altijd al had bedreigd. Onder koning Nebukadnezar belegerden de Babyloniërs Jeruzalem, namen de koning gevangen en benoemden er hun gouverneur. Volgens het bijbelboek 2 Koningen (24:14) '...voerde (hij) gans Jeruzalem weg, mitsgaders al de vorsten, en alle strijdbare helden, tien duizend gevangen, en alle timmerlieden en smeden; niemand werd overgelaten, dan het arme volk des lands.'¹ Erger was nog dat de gouverneur zo impopulair was dat er telkens opstanden uitbraken en de stad opnieuw moest worden belegerd. Toen het uitgehongerde Jeruzalem in 586 v.C. voor de tweede keer viel, plunderden de Babyloniërs zonder enig mededogen de stad, inclusief de tempel. Wie kon, ontsnapte, maar ook nu werden gevangenen afgevoerd. 'Vanaf die dag zouden er meer Joden buiten Palestina wonen dan binnen.'²

Hoeveel mensen hierbij betrokken waren, is verre van zeker. In het bijbelboek Koningen is sprake van 10.000, maar het boek Jeremia is bescheidener: ongeveer 4600 voor beide keren samen, waarvan slechts 832 in 586 v.C. Aan de andere kant verwijzen deze aantallen mogelijk alleen naar volwassen mannen, en dan praten we misschien over in totaal 20.000 mensen. Het was hoe dan ook een kleine groep, en dat is niet onbelangrijk aangezien het daardoor makkelijker was om als joodse bevolkingsgroep de eigen identiteit te bewaren.

Voor de Israëlieten was deze ramp tevens een ommekeer. Paula Frederiksen merkte op dat één conclusie, 'en misschien wel de meest realistische', die zij uit hun wederwaardigheden hadden kunnen trekken, was dat hun god blijkbaar veel minder machtig was dan de goden van hun bureu. Maar de Joden kwamen precies tot de tegenovergestelde gevolgtrekking: de catastrofe bevestigde wat de profeten hadden voorspeld, namelijk dat het volk te ver was afgeweken van het verbond met Jahweh en op deze manier gestraft werd. Dat impliceerde dat er een grote gedragsverandering plaats moest vinden, en de verbanning bood hiervoor precies de juiste adempauze.³

tijds Babylonische
ballingschap
ontstaat het
Judaïsme

Het was tijdens de Babylonische ballingschap dat een groot deel van de joodse identiteit, het Judaïsme, ontstond, maar het heeft zich uiteraard verder ontwikkeld, net als bijvoorbeeld het christendom sinds de begintijd verder ontwikkeld is. Het Judaïsme zoals we het nu kennen, dateert uit ongeveer 200 n.C. De grootste verandering was

wel dat de Joden, die nu niet meer in een eigen land woonden, naar een nieuwe manier moesten zoeken om hun identiteit en hun band met hun eigen god te bewaren. Die manier was het schrift. Er was natuurlijk nog geen Oud Testament of Hebreeuwse bijbel zoals wij die kennen, toen de Joden in ballingschap werden weggevoerd. Wel bezaten ze een verzameling boekrollen met de burgerlijke wetten, ze hadden de traditie van de tien geboden, ze hadden een boek met andere religieuze wetten dat door Mozes zou zijn samengesteld, ze hadden rollen als het Boek der Oorlogen (mogelijk een geschiedkundige boekrol die verloren is gegaan), en ze hadden de uitspraken van hun profeten en de psalmen die werden gezongen in de tempel.⁴

In de tijd daarvoor hadden schrijvers geen bijzondere status. Nu het boek steeds centraler in de religie kwam te staan, kregen schrijvers echter een eigen, hoge status. Enige tijd waren ze zelfs belangrijker dan de priesters; ze werden door rijke kooplieden betaald om de traditie op te schrijven om daarmee het volk bij elkaar te houden. Veel Hebreeërs gingen schrijven beschouwen als een bijna magische bezigheid van goddelijke oorsprong. In Mesopotamië lazen de schrijvers veel teksten van Soemeriërs, Assyriërs en Babyloniërs en vertaalden er een aantal van. Zo kwamen ze onder de invloed van andere culturen en andere geloofsovertuigingen.

Maar de tradities werden tijdens de ballingschap niet alleen opgeschreven. Nu werden bijvoorbeeld ook voedselwetten ingevoerd, evenals de besnijdenis 'om Joden onherroepelijk te onderscheiden van de heidenen'.⁵ (Ook andere volkeren, zoals de Egyptenaren, kenden in die tijd de besnijdenis, en Syriërs bijvoorbeeld aten geen vis.) De Babylonische astronomie was veel verder ontwikkeld dan de joodse, en de Israëlieten maakten daarvan gebruik om hun liturgische kalender aan te passen en een regelmatige cyclus van feesten te ontwerpen: Pascha (het joodse paasfeest, ter herinnering aan de engel van de Heer die over de Israëlieten vloog terwijl zij door de Rode Zee liepen op weg naar het Beloofde Land – en daarom ook aan de stichting van de staat), Sjavo'ot (Pinksteren of het Wekenfeest, ter herinnering aan het ontvangen van de tien geboden op de berg Sinai zeven weken na de uittocht, en daarmee van het stichten van de religie), en Jom Kippoer (de Grote Verzoendag, vooruitlopend op de Dag des Oordeels die als sabbat wordt gevierd). Nu kreeg de sabbat, waarnaar al in Jesaja verwezen wordt, een nieuwe betekenis (maar dit is afgeleid uit het feit dat vanaf deze tijd een nieuwe naam voor de dag in gebruik kwam, *Shabbetai*). *Shabbatum*, zoals we in hoofdstuk 5 zagen, was oorspronkelijk een Babylonisch gebruik en een Babylonische naam, de 'dag van volle maan' waarop geen werk werd gedaan.⁶ Er zijn zelfs enkele aanwijzingen dat het idee van het 'Verbond' met God uit deze tijd dateert. Het doet denken aan een oud idee uit het zoroastrisme, en zoals we nog zullen zien was de man die de Joden uiteindelijk uit hun ballingschap zou bevrijden, Cyrus de Grote, een aanhanger van deze religie.

De ballingschap duurde van 586 tot 538 v.C., nog geen halve eeuw. Maar de invloed op joodse ideeën was verstrekkend. Volgens de bijbelboeken Jeremia en Ezechiël werden de meest bannelingen naar het zuiden van Mesopotamië gebracht, naar een plaats vlakbij Babylon zelf. Ze mochten zelf huizen bouwen en het boerenbedrijf uitoefenen en konden er hun religie praktiseren, maar er is in Babylon nooit een joodse tempel

aangetroffen. Velen schijnen succesvolle kooplieden te zijn geworden, en op de kleitabletten die met de handel te maken hebben, komen steeds meer joodse namen voor.⁷

Hoewel de ballingschap dus niet heel vreselijk was, verbeterde de situatie van de Joden aanmerkelijk toen een verbond van Meden en Perzen onder Cyrus de Grote, de stichter van Groot-Perzië, het rijk van de dynastie der Achaemeniden, in 539 v.C. Babylonië veroverde. Cyrus was een volgeling van het zoroastrisme en stond zeer tolerant ten opzichte van andere religies, en hij liet de Joden in 538 v.C. gaan. Velen wilden echter niet vertrekken, en nog anderhalf millennium lang zou Babylon een centrum van joodse cultuur blijven.⁸

194
Uit de Hebreeuwse geschriften weten we dat de eerste groep bannelingen die terugkeerde, in veel moeilijker omstandigheden terecht kwam dan de ballingschap was geweest. De arme nakomelingen van de Israëlieten die door de Babyloniërs niet waren weggevoerd, waren niet erg gastvrij en van hen hoefden er geen kosten te worden gemaakt voor nieuwe stadsmuren. Een tweede, grotere groep verliet Babylon in 520 v.C. Volgens de bijbel waren dit er 42.000, en dus zo'n twee keer het aantal dat was weggevoerd. Deze groep had de steun van Darius, de zoon van Cyrus de Grote. Met de herbouw van de tempel in Jeruzalem werd echter pas in 445 v.C. begonnen toen Nehemia verscheen. Nehemia was een rijke Jood met een hoge positie aan het Perzische hof die gehoord had van de armzalige situatie waarin Jeruzalem verkeerde. Hij liet de stadsmuren en de tempel herbouwen en introduceerde veranderingen om de armen te helpen. Maar, zoals Robin Lane Fox het uitdrukte: 'Hoewel hij aangenomen schijnt te hebben dat het volk de wet van Mozes kende, verwijst hij nergens naar een geschrift.'⁹

De eerste en uiterst belangrijke verwijzing naar een geschrift is, naar algemeen wordt aangenomen, afkomstig van Ezra, een priester met goede contacten in Babylon. Ook hij was verbonden aan het Perzische hof in Mesopotamië toen hij in 398 v.C. aankwam in Jeruzalem 'met een koninklijke brief ter ondersteuning, enkele prachtige geschenken voor de tempel en een kopie van de wet van Mozes'.¹⁰ Volgens enkele wetenschappers, onder wie Lane Fox, 'vinden we hier voor de eerste keer "een beroep op wat geschreven is"'. Hieruit kunnen we concluderen dat een onbekende schrijver begonnen was alle boekrollen samen te voegen tot één enkel verhaal en wet. Terwijl er van Homerus rond 300 v.C. in Griekenland een algemeen aanvaarde vorm rondging, had de Hebreeuwse Schrift (het Oude Testament in de christelijke traditie), pas rond 200 v.C. zijn definitieve vorm gekregen toen figuren als Jesua ben Elazar ben Sira, de schrijver van de Ecclesiasticus en de eerste joodse auteur van wie we de naam kennen, verwezen naar het 'boek van het verbond met de hoogste god, de wet die Mozes gebod'.¹¹ Zoals we eerder hebben gezien, kan het idee van een verbond met God, een zo centraal element in het judaïsme, zijn overgenomen uit het zoroastrisme in Mesopotamië. Na de ballingschap domineerde het boek van het verbond het joodse leven, en dat betekende dat op alle mogelijke manieren geprobeerd werd een strikte overeenstemming te bereiken over wat erin kwam te staan en wat niet. De Joden moesten een canon vaststellen en hun canon werd de bijbel, zonder meer het invloedrijkste boek aller tijden.

Het woord *canon* is oorspronkelijk Soemerisch en betekende 'riet'. Zowel de Akkadiers als de Egyptenaren hadden echter al canons op papier, dat wil zeggen, geschre-

Ideeën

o . . . l . . . D. . . . + niet

Cyrus de grote

Nehemia

Ezra

ven eigendomsrechten. Die waren vooral belangrijk in Egypte, waar de Nijl ieder jaar overstroomde waarna het moeilijk was vast te stellen waar de grenzen van de akkers precies liepen. Een exacte vastlegging van de *canon*, het 'riet', was daarom onmisbaar. De vizier die toezicht hield op de archieven, was tevens toezichthouder namens de rechterlijke macht; hierdoor ging het woord ook iets als 'traditionele, onveranderlijke maatstaf' betekenen.¹² In Griekenland werd de betekenis van *kanon* uitgestrekt van 'riet' naar 'staf' en 'recht', en vandaar naar abstracte maatstaf, en zelfs naar de 'regels' waaraan poëzie en proza moesten voldoen.¹³ Plato's ideeën over de ideale vorm waren uitermate geschikt voor het begrip van een canon: grote werken voldeden aan de traditionele regels. In het klassieke Griekenland kon *kanon* dus betrekking hebben op zowel een enkel werk als op hele verzamelingen. Polyclitus schreef een canon over de vormen van het menselijk lichaam. Maar het waren de Joden die als eersten het woord gebruikten voor teksten. En om tot hun canon te worden toegelaten, moesten de geschriften goddelijk geïnspireerd zijn.

Het grote belang van geschriften onderscheidde de Joden van bijvoorbeeld de Grieken, en later de Romeinen. In Griekenland kwamen in de 5e, 4e en 3e eeuw v.C. de filosofie, kritisch denken, de tragedie en geschreven geschiedenis tot ontwikkeling en ontstond de tendens naar steeds minder geloofsovertuigingen. In Israël gebeurde het tegenovergestelde: mensen leerden lezen en beleefden genoeg aan het boek, waarbij ze er echter steeds meer uithaalden. Omdat een zo groot deel profetie was in plaats van mythologie of observatie (zoals bij de Grieken), was de tekst op talloze plaatsen voor meer dan één uitleg vatbaar. Er ontstonden steeds meer interpretaties die echter eerder bijdroegen aan de algemene verwarring over de betekenis dan dat zij die verhelderden. Veel van de boekrollen werden als heilig beschouwd, en zeker de oude rollen waarop de naam van God, YHWH, voorkwam. In latere teksten wordt deze naam niet meer gebruikt uit angst dat hij door niet-Joden gebruikt zou worden in toverspreuken. Het niet noemen van de naam hield echter ook in dat God niet gedefinieerd of beperkt kon worden.¹⁴

Josephus Flavius, ten tijde van de Joodse Opstand in 66 n.C. gezant van de Joden in Rome, schreef twee beroemde geschiedkundige werken, *De joodse oorlog*, en *De joodse oudheden*. Hij noemt 22 boeken van de Schrift, maar er waren nog veel andere boeken die niet tot de canon behoorden. Deze 22, schreef hij, 'zijn met recht goedgekeurd en bevatten het verslag van heel vroeger'. Er waren volgens hem vijf wetboeken, dertien geschiedenisboeken die allemaal door profeten geschreven zouden zijn, en vier 'boeken met liederen aan God en regels voor menselijk gedrag' (Psalmen, Spreuken, het Hooglied en Prediker).¹⁵ Het aantal van 22 kan zijn gekozen omdat dat overeenkomt met het aantal letters van het Hebreeuwse alfabet; dan zou numerologie hier een rol spelen. In de tijd van het leven van Christus lijkt echter niet het idee te hebben bestaan dat de canon gesloten was: er bestond geen 'geautoriseerde versie', zoals wij zouden zeggen, van de Schrift. Bewoording en lengte konden nog variëren (van sommige boeken, zoals Ezechiël, bestonden versies van verschillende lengte), en over allerlei betekenissen bestond grote onenigheid.¹⁶

Wat christenen het Oude Testament noemen, is voor de Joden de Hebreeuwse bijbel of *Tenach*, een acroniem voor drie typen heilige geschriften: *Thora* (Wet), *Nebi'iem*

Canon =

Josephus
Flavius

(Profeten) en *Chetoebim* (Geschriften). De vijf boeken die samen de thora vormen, werden in vroege Griekse versies van de bijbel de *Pentateuch* genoemd.¹⁷ De verdeling van de teksten in verzen en hoofdstukken is overigens niet door de schrijvers gedaan, maar later ingevoerd. De verzen komen uit de 9e eeuw, de hoofdstukken uit de 13e. De volgorde van de boeken van de Hebreeuwse bijbel verschilt van die van het christelijke Oude Testament, terwijl de katholieke versie weer anders is dan de protestantse.¹⁸

Er bestaat immens veel wetenschappelijke kennis over het Oude Testament. Onderzoek heeft duidelijk gemaakt wanneer de geschriften voor het eerst geschreven zijn, door hoeveel schrijvers, en in sommige gevallen ook op welke plaats. Zo geloven geleerden nu dat de thora oorspronkelijk bestond uit vier 'lagen' en tegen het einde van de 4e eeuw v.C. (dus na de ballingschap) is gecompileerd. Dit is afgeleid uit het feit dat, hoewel het boek Genesis in de beschreven handelingen als eerste komt, er in de oudste boeken van de profeten (uit het midden tot het einde van de 8e eeuw v.C.) geen melding wordt gemaakt van de schepping en Adam en Eva (en voor christenen van de zondeval), terwijl er zoveel wederwaardigheden van de oude Israëlieten wel in beschreven worden. Wat er door archeologen aan schrift gevonden is in de zeven oude steden van Juda en daterend uit de vroege tijd, heeft betrekking op commerciële aangelegenheden zoals de leveringen van wijn of olie, of hangt samen met bestuurlijke of administratieve aangelegenheden. Bovendien bevat de *Theogonie* van de Griekse dichter Hesiodus (ca. 730-700 v.C.) enkele ideeën die ruwweg overeenkomen met Genesis. Zo is in de *Theogonie* Pandora de eerste vrouw die uit een man is geschapen, zoals volgens het Oude Testament Eva uit Adam. In de jaren 620 v.C. werden de eerste wetten van Athene opgeschreven door Draco. Vormden de *Theogonie* en deze wetten misschien de inspiratiebronnen voor de thora? Of de vroegste verhalen van de Hebreeuwse bijbel waar zijn gebeurd, kan betwijfeld worden; enige ondersteuning voor het bestaan van figuren als Mozes ontbreekt, terwijl we van andere personen uit dezelfde periode wel bewijzen hebben dat ze hebben bestaan. Zo wordt de uittocht uit Egypte, de exodus die hij zou hebben aangevoerd, tussen 1400 en 1280 v.C. gedateerd, een periode waarvan we de namen van de Babylonische koningen en de Egyptische farao's goed kennen, net als veel van hun daden waarvan talloze sporen zijn gevonden. Maar de eerste onafhankelijke bevestiging van een bijbelse figuur betreft koning Achab die in 853 v.C. tegen de Assyrische koning Salmanassar III vocht.

We kunnen nog een stapje verder gaan. Volgens in Israël werkende archeologen, zowel Israëliëse als niet-Israëliëse, is er geen enkel archeologisch bewijs dat een van de aartsvaders – Abraham, Izaak of Jakob – of Noach, Mozes of Jozua ooit heeft bestaan, dat de Joden ooit naar Egypte zijn weggevoerd en dus ook dat de exodus zou hebben plaatsgevonden, of bewijs van een gewelddadige verovering van het land Kanaän. Voor de meeste wetenschappers is het niet de vraag of figuren als Abraham echt hebben bestaan, maar of de gebruiken en instellingen waarover in hun verhalen wordt verteld, bestaan hebben, en niet of de exodus en de verovering werkelijk hebben plaatsgevonden zoals in de bijbel staat, maar op wat voor soort uittocht en verovering bedoeld wordt. In die zin heeft er helemaal geen verbond bestaan tussen de Joden en God, en, de meest fundamentele van alle bijbelkritische opvattingen, Jahweh, de god van de Joden, was een niet heel ander bovennatuurlijk wezen dan die van andere vol-

thora

196

Hesiodus

koning ACHAB
is de 1e
historische
bijbelse figuur

keren. Hij was maar één van de vele godheden van het Midden-Oosten die zeker tot in de 7e eeuw ook nog een vrouw had – het judaïsme is dus niet altijd een monotheïstische godsdienst geweest.¹⁹ Op grond van het meest recente onderzoek wordt nu zelfs betwijfeld of David en Salomon en het 'Dubbelkoninkrijk' van Judea en Israël wel hebben bestaan, en of de gouden eeuw in de joodse geschiedenis wel plaatsgevonden heeft. Die zou zijn begonnen in de 12e eeuw v.C. toen grote steden als Megiddo (Armageddon), Hazor en Jizreël gebouwd zouden zijn en de twaalf stammen volgens de bijbel verenigd waren onder één koning. Vanuit deze visie waren David en Salomon hooguit kleine heersers en niet de bouwers van grote paleizen die het gebied van het huidige Israël domineerden en die in de bijbel zo belangrijk zijn.²⁰ Met name de 'gouden eeuw van Salomon' is historisch een probleem.

Nog ernstiger twijfel over het waarheidsgehalte van de bijbel is, op grond van voortschrijdend archeologisch onderzoek, het algemene besef dat het verhaal dat zich in de bronstijd af zou moeten spelen – zo rond 1800 v.C. – feitelijk geplaatst is in de ijzertijd, dat wil zeggen na 1200 v.C. Bijbelse plaatsnamen komen uit de ijzertijd, de Filistijnen (Palestijnen) worden in andere bronnen pas vanaf 1200 v.C. genoemd, en kamelen, die in de bijbel al in hoofdstuk 24 van Genesis voorkomen, zijn ook pas rond 1200 v.C. gedomesticeerd.²¹

En dan is er nog het werk van Israël Finkelstein, hoogleraar archeologie aan de universiteit van Tel Aviv. Hij is misschien wel de meest charismatische én meest controversiële archeoloog van de huidige generatie. Zijn bijdrage is tweeledig. Volgens de traditie – dat wil zeggen de bijbel – kwamen de Israëlieten het land Kanaän van buitenaf binnen en versloegen ze met hulp van hun god Jahweh in de 13e-12e eeuw v.C. de Filistijnen; hierna stichtten ze het glorieuze rijk van David en Salomon van de 12e en 11e eeuw. Dit 'Dubbelkoninkrijk' van Israël in het noorden en Judea in het zuiden zou tot de 6e eeuw hebben standgehouden toen de Babyloniërs het hele land veroverden en de Joden als slaven naar Mesopotamië meenamen in hun 'tweede ballingschap'. Maar er is eigenlijk helemaal geen archeologisch bewijs dat deze visie ondersteunt. Er zijn geen sporen van de korte veroveringstocht van Jozua, noch van steden in het gebied die zouden zijn geplunderd of in brand gestoken. Veel van de steden die volgens de bijbel door Jozua zouden zijn veroverd – zoals Arud, Ai en Gibeon – bestonden toen helemaal nog niet. Wel zijn er aanwijzingen dat het leven gewoon doorging zoals het altijd was gegaan. Vroeger beweerden archeologen dat het plotseling verschijnen van een bepaald type aardewerk – vaatwerk met een kenmerkende rand – en het vierkamerhuis duiden op een plotselinge invloed van buitenstaanders op de regio – van de Israëlieten dus. Nader onderzoek heeft echter geleerd dat het 150 jaar duurde voordat deze ontwikkelingen in verschillende plaatsen waren uitgekristalliseerd, en in veel gevallen zijn begonnen vóór het moment dat de Israëlieten zouden zijn aangekomen. Als deze visie juist is, dan betekent dat natuurlijk dat de bijbel het op een erg belangrijk punt bij het verkeerde eind heeft, namelijk in het aantonen van hoe anders de Joden waren dan ieder ander volk in de regio. Volgens dit meest recente scenario kwamen de Joden niet van buiten Kanaän en onderwierpen ze de bevolking helemaal niet, zoals de bijbel zegt, maar waren ze als zoveel anderen een lokale stam die zich geleidelijk uitbreidde, met zijn eigen goden (meervoud).²²

197

volgens de bijbel.
maar archeologische klopt het niet

Joden kwamen niet van buiten kanaän

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

Waarom?

(1)

(2)

Raz Kletter

198

beeldjes van
Jahweh +
Astarte

Het belang van deze theorie is dat het de visie ondersteunt dat de bijbel werd samengesteld door Joden die terugkeerden van de 'tweede ballingschap' in Babylon (de eerste was die in Egypte), met twee doeleinden. Op de eerste plaats was dat om te laten zien dat het in de oude geschiedenis eerder was voorgekomen dat de Joden van buiten kwamen en het land veroverden. Op de tweede plaats was dat om de rechten die de Joden op het land zeiden te hebben, te rechtvaardigen; toen werd het Verbond met God gesloten, wat betekent dat de Israëlieten hiervoor een speciale god nodig hadden, een bovennatuurlijke figuur die anders was dan de andere goden in de regio.²³

Hier is het recente werk van Raz Kletter van belang. Dr. Kletter van de Israëliische Archeologische Dienst heeft een studie gemaakt van niet minder dan 850 beeldjes die gedurende de laatste tientallen jaren zijn opgegraven. Deze meestal kleine vrouwenbeeldjes zijn gemaakt van hout of klei en hebben overdreven grote borsten; van de meeste is het de bedoeling geweest om uitsluitend de voorkant te zien. Veel zijn gebroken, mogelijk tijdens een ritueel, en blijkbaar weggegooid; ze zijn vooral op afvalhoopen gevonden. Andere zijn aangetroffen op *bamot*, heilige plaatsen in de openlucht. Al deze beeldjes dateren van de 8e tot 6e eeuw v.C. Niemand weet waarom ze lagen waar ze zijn aangetroffen of waarom ze zo gevormd zijn. Ook zijn er enkele beeldjes van mannen uit dezelfde tijd gevonden, zowel alleen mannenhoofden als hele mannen te paard. Volgens dr. Kletter, maar ook volgens Ephraim Stern in zijn meesterlijke overzicht *Archaeology of the Land of the Bible* (deel 2), stellen de beeldjes Jahweh en zijn vrouwelijke metgezel Astarte voor. (De vrouwelijke figuur Wijsheid komt in de bijbel als metgezel van de bijbelse god voor in Spreuken 8.) Volgens professor Stern verschillen deze beeldjes en de *bamot* van de Israëlieten niet erg veel van die in omliggende landen, en hij concludeert dat ze een tussenstadium vertegenwoordigen in de ontwikkeling van het jodisme, ergens tussen polytheïsme en monotheïsme in, een stadium dat hij 'heidens jahweïsme' noemt. Het belang van deze beeldjes ligt in hun datering en het feit dat er nauwelijks verschillen zijn te ontdekken met beeldjes uit de omliggende streken. Ze lijken het idee te ondersteunen dat het uitontwikkelde jodisme niet vóór de Babylonische ballingschap verscheen. Met andere woorden, de Israëlieten van de 'tweede ballingschap' transformeerden Jahweh tot een bijzondere, enkele God om hun rechten op het land te doen gelden.²⁴

Natuurlijk is er een tegenargument, dat met net zoveel bravoure wordt gebracht. Als de universiteit van Tel Aviv het centrum van het radicale kamp mag worden genoemd, dan is de Hebreeuwse universiteit in Jeruzalem het conservatieve centrum. Hier is Amihai Mazar hoogleraar Archeologie, en hij is de schrijver van *Archaeology of the Land of the Bible* (deel 1). Hij geeft toe dat veel van de oude boeken van de Hebreeuwse Schrift, zeker waar het om de aartsvaders gaat, niet historisch betrouwbaar zijn. Maar verder wil hij niet gaan. Hiervoor wijst hij op de eerste plaats naar de stèle van Menepthah in het Egyptisch Museum in Caïro. Een stèle is een grote stenen plaat of zuil met inscripties, en Menepthah was een farao. Deze stèle dateert uit 1204 v.C., en de tekst beschrijft de verovering door de Egyptenaren van verscheidene steden in het gebied dat nu Israël is, waaronder Askelon en Gezer. Maar ook wordt 'de vernietiging van het volk van Israël' genoemd. Daarnaast citeert Mazar uit de tekst van de in 1993 ontdekte stèle van Tel Dan in het noorden van Israël, waarin sprake is van *Beit David*,

Amihai Mazar

stèle van
Menepthah

Ideeën

het 'Huis van David'. Deze stèle, die hij in de 9e eeuw v.C. dateert, zou volgens professor Mazar de traditionele visie zoals die in de bijbel staat, ondersteunen.²⁵ Maar van de stèle is niet zeker of het geen vervalsing betreft, en de vertaling en interpretatie zijn zeer controversieel. Welke herzieningen van de bijbelse chronologie en interpretatie ook noodzakelijk zijn, niemand twijfelt eraan, zoals William Foxwell Albright heeft opgemerkt, dat in het Midden-Oosten monotheïsme een schepping van de Israëlieten was.

Israëlieten zijn de scheppers van monotheïsme

① Tenach = van Genesis tot Numeri (5 boeken)
② van Deuteronomium tot 2 koninkrijken

Het eerste deel van de Tenach, dat bestaat uit de vijf boeken van Genesis tot en met Numeri, beslaat de periode van de schepping tot de komst van de Hebreeërs in het Beloofde Land. Volgens de wetenschappers is voor het verhaal uit vier bronnen geput en is het ergens tussen 520 en 400 v.C. samengevoegd door een schrijver die streefde naar eenheid van stijl. Het volgende deel bestaat uit acht boeken, van Deuteronomium tot en met het tweede boek Koninkrijken. Deze boeken vertonen een 'onderliggende eenheid' waardoor de meeste geleerden denken dat ze, op het boek Ruth na, door dezelfde schrijver zijn geschreven, de Deuteronomist of D. Het bindende thema van deze boeken is de gerichtheid op de profeten en hun zorgen dat het volk op een dag uit het joodse land verdreven zou worden; daardoor denken de specialisten dat ze geschreven moeten zijn nadat dat drama had plaatsgevonden. Met andere woorden, deze boeken zijn in het midden van de 6e eeuw v.C. geschreven tijdens de ballingschap.²⁶ Het derde deel loopt van Kronieken tot en met Ezra; hierin wordt verhaald over de terugkeer uit ballingschap en de herintroductie van de Wet in het land. De auteur wordt wel de Kroniekschrijver genoemd, en zijn boeken zijn rond 350 v.C. ontstaan. De rest van de Hebreeuwse bijbel is door verschillende auteurs op verschillende momenten geschreven, van rond 450 v.C. tot het meest recente, het boek van Daniël, rond 160 v.C.²⁷

auteurs
⑤ = 4 bronnen

② Deuteronomist
199

③ van Kronieken tot Ezra
④ diverse boeken

③ Kroniekschrijver

④ = auteurs

In de hoofdstukken 4 en 5 hebben we gezien dat verscheidene bijbelse verhalen tegenhangers hebben in vroegere Babylonische literatuur, zoals het kind in het rieten mandje, en de zondvloed waarvoor een uitverkoren paar een boot bouwt waarin ze een stel van iedere diersoort toelaten. Het meest verbazingwekkende van de Hebreeuwse Schrift is echter dat er twee elkaar tegensprekende scheppingsverhalen in staan. In Genesis 1 scheidt God de wereld in zes dagen, en rust hij op de zevende. Hij scheidt licht van donker en de hemel van de aarde, hij zorgt ervoor dat zon en sterren gaan schijnen en introduceert dan gras, bomen en andere planten voordat hij vogels, zee- en landdieren maakt. Hij scheidt mensen naar zijn evenbeeld en maakt man en vrouw. Zij zullen heersen over de dieren en vruchten en planten eten: 'Het eerste schepsel is vegetarisch.'²⁸ Maar in Genesis 2 staat een tweede verslag van de schepping. Hier scheidt God de man uit het stof der aarde ('adamah' in het Hebreeuws). In dit scheppingsverhaal ligt de nadruk op het mannelijke en bestaat de man eerder dan andere levende dingen, zoals planten. Pas als het God opvalt dat de man alleen is, scheidt hij dieren en brengt die naar de man zodat hij ze kan benoemen. Hij scheidt de vrouw uit één van de ribben van de man; hier wordt ze manninne genoemd, 'omdat ze uit de man genomen is'.²⁹ De twee versies verschillen compleet van elkaar en dat heeft geleerden altijd voor raadsels gesteld. In de 17e eeuw, zoals we al in de Proloog van dit boek zagen, suggereerde Isaac La Peyère dat de eerste schepping die van niet-Joden

2 schrijfsproeven die dit elkaar tegenspreken

1e scheppingsverhaal (Gen 1)
2e scheppingsverhaal (Gen 2)

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

was, en de tweede die van het ras van Adam. Dit verklaarde allerlei ongerijmdheden, zoals het voorkomen van mensen in het poolgebied en in Amerika, en het bestaan van grote plaatsen die niet in de bijbel staan maar die in de eeuw der ontdekkingen waren ontdekt. Het was pas in 1711 dat de Duitse dominee H.B. Witter veronderstelde dat de waarheid prozaïscher was: de scheppingsverhalen in Genesis waren door twee verschillende volkeren op twee verschillende tijdstippen geschreven.¹⁰ Een vergelijkbare tweedeling zien we in de verslagen over hoe de oude Hebreërs in het beloofde land aankwamen. Volgens het ene verhaal gingen de nakomelingen van Abraham naar Egypte en werden ze door Mozes dwars door de wildernis naar Kanaän geleid. Volgens het andere verhaal werd het land vanuit het oosten bezet; daar wordt Egypte helemaal niet genoemd. Er zijn meer ongerijmdheden, maar die komen ook in andere godsdiensten vaak voor.

Dat niet alles een logisch verhaal vormt, kan (deels) worden verklaard door te veronderstellen dat er twee hoofdbronnen voor de vroege boeken van de bijbel zijn gebruikt. De schrijvers daarvan worden *E* genoemd, van Elohîst naar de naam Elohîm die hij voor God gebruikt heeft, en *J* van Jahwîst naar de naam Jahweh; dit is maar een gedeeltelijke verklaring aangezien men zou verwachten dat de latere bewerker de verschillende namen wel consistent gemaakt had. *E* wordt als de oudste bron beschouwd; van hem is minder materiaal afkomstig. Op sommige plaatsen lijkt *J* wel te reageren op *E*. Deze vroege bronnen dateren vermoedelijk uit de 8e eeuw v.C., al denken enkele wetenschappers eerder aan de 10e eeuw. Het is de bron van *J* waarin naar een speciale band tussen God en de Joden wordt verwezen, maar er is nergens sprake van een speciaal verbond met God om het land. Daarom wordt gedacht dat dat verbond in de 6e eeuw v.C. is toegevoegd toen de Joden tijdens hun ballingschap in Babylon het zoroastrisme leerden kennen.¹¹ De derde schrijver van de thora, het eerste deel van de Tenach, wordt *P* genoemd, afgeleid van 'als van een priester'; hij vatte (misschien, sommige geleerden betwijfelen dit) *E* en *J* samen en voegde er eigen materiaal aan toe, met name de voorschriften (wetten) voor rituelen en afdrachten. *P* gebruikte ook Elohîm, niet Jahweh.¹²

Na de ballingschap kwam de verantwoordelijkheid voor de juistheid van de Tenach in handen van de massorettes te liggen, families van schrijvers wier taak het was om teksten zorgvuldig over te schrijven; daarom worden de canonieke geschriften samen ook wel de massoretische tekst genoemd. Sinds de ontdekking van de Dode-Zeerollen vanaf 1947 in Qumran, waar 200 van de 800 gevonden boekrollen fragmenten uit bijbelboeken bevatten, hebben we enig idee van de variatie van de tekst. Zo weten we nu dat de vorm van de thora die door de Samaritanen, een van de noordelijke stammen waarvan de meeste leden niet in ballingschap waren weggevoerd, werd gebruikt, op ongeveer 6000 plaatsen verschilt van de massoretische tekst. In 1900 van deze gevallen komt hun versie overeen met de Septuagint (een Griekse vertaling van een uitgebreide versie van de bijbel uit 250 tot 100 v.C.).¹³ Een voorbeeld volstaat om te laten zien hoe belangrijk – en hoe onthullend – de redactionele controle van de tekst kan zijn. In het Hebreeuws, dat een alfabet van uitsluitend 22 medeklinkers heeft, ligt verwarring voor de hand. De meeste Hebreeuwse woorden worden gevormd van een stam van drie letters waartussen klinkers worden uitgesproken. Dat kunnen verschillende klin-

ook 2 ≠
verhalen hoe
joden in
Kanaän
gekomen zijn.

200

2 bronnen
E = Elohîst
J = Jahwîst

P: Priester
15e eeuw 3e bron.
hij gebruikt ook
Elohîm en
niet Jahweh

massorettes =
familie v.
schrijvers

Thora v.d.
Samaritanen
verschilt van
de andere

kers zijn, zodat een woord dat hetzelfde geschreven wordt, verschillende betekenissen kan hebben. Dat is erg efficiënt en er zijn weinig letters en woorden nodig om iets te zeggen, maar het kan ook erg verwarrend zijn. Neem bijvoorbeeld het bekende verhaal van David en Goliath. Tijdens hun gevecht droeg Goliath 'een koperen helm' en 'een schubachtig pantsier'. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat aan helmen uit die tijd een stuk metaal was aangebracht om neus en voorhoofd te beschermen. Hoe kan het dan dat een steen uit Davids slinger Goliaths voorhoofd trof waardoor hij neerviel? Een verklaring kan zijn dat het Hebreeuwse woord voor 'voorhoofd', *metzach*, makkelijk kan zijn verward met *mitzchah* dat 'scheenplaat' betekent – een deel van zijn 'pantsier'. Beide woorden hebben dezelfde medeklinkers: *m-tz-ch*. Als David zijn steen zo had geslingerd dat deze tussen een scheenplaat en een been van Goliath terechtgekomen was, dan zou hij zijn knie niet meer hebben kunnen gebruiken. Met een zo zwaar harnas kon hij makkelijk op de grond gegooid worden waarna David hem met zijn eigen zwaard het hoofd afsloeg (1 Samuel 17:49-50).³⁴

David en Goliath

201

Hebreeuws

De *Nebi'im*, de boeken van de profeten, worden verdeeld in de vroege profeten als Jozua, Richteren, Samuel en Koningen die vooral verhalend zijn, en de latere profeten Jesaja, Jeremia en Ezechiël, die we in hoofdstuk 5 hebben behandeld. Jesua ben Elazar ben Sira, die rond 180 v.C. het naar hem genoemde boek *Jezus Sirach* schreef (dat door de oude christenen als leerboek gebruikt werd en daarom de *Ecclesiasticus* werd genoemd), maakt melding van 'twaalf profeten'; blijkbaar stond dit deel van de Tenach in die tijd vast.³⁵ De *Chetoebiem* ('Geschriften') bestaan vooral uit 'wijsheidsliteratuur' en poëtische werken – Job, Psalmen en Prediker. Deze boeken zijn van een veel latere datum dan de andere en zijn misschien alleen aan de canon toegevoegd omdat een opvolger van Alexander de Grote, Antiochus Epiphanes, in het midden van de 2e eeuw v.C. de bevolking onderdrukte; hij wilde de hellenistische (Griekse) levenswijze opleggen en de Hebreeuwse geschriften vernietigen. Als reactie hierop werden de Chetoebiem door de Joden als een deel van hun canon beschouwd. In het voorwoord van de *Ecclesiasticus*, dat deel is gaan uitmaken van de apocriefe boeken, noemt Jesua ben Sira drie soorten geschriften: de Wetten, de Profeten en 'andere boeken'. Aangezien de *Ecclesiasticus* rond 132 v.C. in het Grieks is vertaald (door de kleinzoon van de schrijver), kunnen we hieruit afleiden dat de canon op dat moment gevormd was.³⁶ Hoe 'officieel' die canon toen was, is niet te zeggen. De hierboven al genoemde Dode-Zeeroollen vormen een grote en gevarieerde groep geschriften, wat suggereert dat er nog veel meer teksten bestonden waarvan sommige sterk afwijken van de massoretische tekst. In de tijd van Jezus bestond er dus wel 'een' canon van teksten, maar er is geen reden om aan te nemen dat deze 'gesloten' of 'exclusief' was en dat er geen andere gewijde teksten algemeen werden gebruikt.³⁷

→ leerboek oud christenen

Chetoebiem

als reactie op Antiochus Epiphanes genomen

rond 132 v.C. was de canon volledig, maar nog open voor andere geschriften

Alexandrië

De Septuagint – de Griekse versie van de Tenach – is een goed voorbeeld van uitbreiding met andere teksten. In de 3e eeuw v.C. bezat koning Ptolemaeus II Philadelphus van Egypte in Alexandrië de beste bibliotheek ter wereld. (De stad was in 331 v.C. gesticht door Alexander de Grote en gebouwd volgens Aristoteles' principes van de ideale stad op een stuk land tussen de Middellandse Zee en een meer, en lag zo dicht mogelijk bij de westelijke monding van de Nijl. Deze Griekse stad stond vol pa-

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

leizen en tempels en een grote bibliotheek waardoor zij 'de intellectuele en culturele hoofdstad van de wereld' werd.³⁸) Maar de koning kreeg van zijn bibliothecaris Demetrius te horen dat er vijf belangrijke boeken ontbraken: de thora. Hierop benaderde Ptolemaeus de hogepriester in Jeruzalem, Eleazer, die zeventig geleerden vrijmaakte om de Hebreeuwse boeken in het Grieks te vertalen. Zonder dat ze het van elkaar wisten, produceerden zij zeventig identieke vertalingen. Maar een waarschijnlijker verhaal is dat het Hebreeuws als gesproken taal tijdens de ballingschap dreigde uit te sterven en werd vervangen door het Aramees (de taal die Jezus sprak). Zo werd Hebreeuws geleidelijk aan een literaire taal (net als later middeleeuws Latijn) en ontstond er onder de gehelleniseerde Joden in Alexandrië behoefte aan een Griekse versie van hun bijbel. De thora kan al in de 5e of 4e eeuw v.C. in het Grieks zijn vertaald. Wat hier voor ons van belang is, naast de legende van de vertaling, is dat de Septuagint alle boeken van het Oude Testament omvatte zoals wij dat kennen (maar in een andere volgorde), plus de apocriefe boeken (bijbelboeken die niet tot de canon gerekend worden) en de pseudepigrafische boeken (dat wil zeggen joodse geschriften die ten onrechte aan de profeten zijn toegeschreven).³⁹

De apocriefe boeken zijn onder andere de *Ecclesiasticus*, *Judith*, 1 en 2 *Macca-beeën*, *Tobia* en *Wijsheid*. In Jeruzalem werd geoordeeld dat zij niet goddelijk waren geïnspireerd; ze hadden een soort tweederangs autoriteit. In Alexandrië werden ze als deel van de canon aangemerkt, maar ook daar werden ze minder belangrijk gevonden.⁴⁰ De pseudepigrafen worden zo genoemd omdat het in die tijd gebruikelijk was om anonieme teksten toe te schrijven aan belangrijke figuren uit het verleden. (Overigens verschillen rooms-katholieke en protestantse opvattingen over wat apocrief is en wat niet, en gebruiken katholieken de term pseudepigrafisch niet.) Zo werd het boek *Wijsheid* van Salomon lang na de dood van de 'schrijver' vastgelegd. In het boek der Jubileeën wordt de geschiedenis van de wereld verhaald van de schepping tot de zwerftocht van de Joden in de Sinai, en zijn details toegevoegd als de namen van de kinderen van Adam en Eva na Kaïn, Abel en Seth. Andere boeken bevatten details over de uittocht uit Egypte.⁴¹ De meeste apocriefe en pseudepigrafische boeken laten goed zien hoe het judaïsme zich in de jaren vóór Christus' geboorte ontwikkelde. Het idee van Satan ontstaat, de opstanding van het lichaam wordt losgemaakt van de opstanding van de ziel, en er ontstaan ideeën over beloning en straf na de dood. Nu wordt de *sheol*, het dodenrijk waarin alle overledenen verblijven, in twee delen verdeeld, een soort hemel voor de rechtschapenen en een 'hel' voor zondaars. Deze ideeën kunnen ook zijn ontstaan toen de Israëlieten zich in ballingschap in Babylon onder de gelovigen van het zoroastrisme bevonden.⁴²

Hier moet nogmaals worden opgemerkt dat de Hebreeuwse geschriften sterk verschillen van de Griekse literatuur die in min of meer dezelfde tijd ontstond. Met name de Tenach bood een bekrompener visie. Zoals Robin Lane Fox heeft opgemerkt, wordt er niet gedetailleerd ingegaan op politiek of op de grote krachten – economische, wetenschappelijke en zelfs geografische – die de wereld vormgeven. Bepaalde vergelijkingen kunnen dit verschil belichten. Zo gaat het Lied van Debora in het Oude Testament (Richteren 4 en 5), net als *De Perzen* van Aeschylus, over de invloed van een

Ideeën

Septuagint

202

apocriefe
boeken

pseudepigrafen

nederlaag in de oorlog op de adellijke vrouwen van de vijand. De Hebreeuwse tekst is een overwinningslied, trots als ze zijn over de nieuwe omstandigheden waarin de vrouwen moeten leven: 'Alzo moeten omkomen al Uw vijanden, o Here!' (Richteren 5:31). In de tragedie van Aeschylus daarentegen is er medelijden met de vrouwen: de goden mogen dan aan Griekse kant hebben meegevochten, maar daarom worden de vijanden nog niet behandeld alsof zij geen mensen zouden zijn.⁴³

Een nog diepere kloof gaapt tussen de geschiedenis zoals Herodotus en Thucydides die hebben geschreven, en de Hebreeuwse geschriften. Herodotus beschrijft ook wonderen en Thucydides ziet 'de hand van het lot' achter allerlei gebeurtenissen. Maar terwijl de Grieken hun eigen boeken raadpleegden, plaatsen bezochten en ooggetuigen hoorden, en mensen verantwoordelijk hielden voor hun eigen daden, zowel voor de overwinning als voor de nederlaag, en, zeker wat Thucydides betreft, weinig of geen rol voor de goden inruimden, is de Hebreeuwse bijbel bijna tegenovergesteld. De teksten zijn anoniem en vertonen geen enkel teken van onderzoek – niemand is ergens gaan kijken of heeft geprobeerd de Hebreeuwse verhalen te vergelijken met bronnen van andere volkeren. De Hebreeuwse Schrift wil de hele geschiedenis van de wereld vanaf de schepping vertellen en behandelt gebeurtenissen uit het verleden alsof ze net zijn gebeurd. Het Genesisverhaal (en in mindere mate latere verhalen) staat vol gefantaseerde data die nooit zijn gecontroleerd; iemand als Thucydides stelde zich echter op de hoogte van plaatselijke kalenders en hoe die van elkaar verschilden. Het hoofdonderwerp van het Oude Testament is de relatie van de Hebreeërs met hun god. Het is een gesloten, naar binnen gericht verhaal. Verschillende onderzoekers hebben opgemerkt dat de eerste keer dat jodisme of het Jood-zijn als specifieke term wordt gebruikt, pas in 2 Maccabees rond 120 v.C. is geschreven, en dat gebeurt daar om het joodse leven af te zetten tegen het hellenistische.⁴⁴ Wat echter aan de Tenach zonder meer ontroerend is, is dat hij is gericht op gewone mensen die zich voor grote vraagstukken gesteld zien. 'De Joden waren het eerste volk dat de woorden vond om de diepste menselijke emoties uit te drukken, en vooral dat wat men voelt bij lichamelijk of geestelijk lijden, angst, spirituele wanhoop en droefenis...'⁴⁵ Sommige teksten zijn 'geleend' van oudere geschriften. Zo werd het boek *Spreuken* overgenomen uit een Egyptisch werk, *De wijsheid van Amenope*, en vermomd. Maar in de hele bijbel wordt een gevoel overgebracht van een klein volk dat in Gods schaduw leeft, 'wat dus betekent dat men het grootste deel van de tijd leeft zonder de goddelijke wil te kennen. En dit betekent, onvermijdelijk misschien, dat de bijbel gaat over omgaan met ongeluk, vaak onvoorziene en onverdiende pech.'⁴⁶ Is er een boek zo ontroerend, tragisch en buitengewoon als het boek Job? Dat het over het kwaad gaat, is niet zo uniek als vaak wordt beweerd. Job lijkt tussen 600 en 200 v.C. te zijn geschreven, en toen was het probleem van het kwaad ook al in andere literatuur van het Midden-Oosten aan bod gekomen.⁴⁷ Job is echter op twee punten bijzonder. Om te beginnen staan er meer dan honderd woorden in die nergens anders voorkomen. Hoe de eerste vertalers hiermee zijn omgegaan, heeft de deskundige filologen altijd verbaasd. Maar de werkelijke originaliteit van het boek is dat het idee van een onrechtvaardige god erin wordt verkend. Aan de ene kant gaat het werk over onwetendheid en lijden. In het begin is Job onwetend over de weddenschap die God met Satan is aangegaan: zal Job, als hij steeds

meer te lijden krijgt, zijn God verlaten? Hoewel wij, de lezers, van deze weddenschap afweten en Job niet, wil dat niet zeggen dat wij Gods motieven beter kennen. Het boek gaat dus evenzeer over onwetendheid als over het kwaad: wat we weten, wat we denken te weten, wat we – uiteindelijk – denken te kunnen weten.⁴⁸ Wat is de plaats van het geloof in een wereld waar God onrechtvaardig is? Wie zijn wij dat we aan Gods motieven durven te twijfelen?

Na de verbanning was de aard van het judaïsme als een religie van het boek veranderd, en dit had twee belangrijke gevolgen. Door zich te concentreren op de canon werden de Israëlieten een betrekkelijk in zichzelf gekeerd volk (hoewel er uitzonderingen op waren, zoals Philo en Josephus Flavius). Dat kan hen onbuigzaam hebben gemaakt, niet open voor verandering, en dat had enorme, om niet te zeggen desastreuze gevolgen. Maar aan de andere kant bevorderde de concentratie op een boek de geleerdheid en het respect voor geleerdheid dat Joden goed van pas kwam. Respect voor het geschreven woord – met name voor de wet – was ook een beschavingsfactor waardoor zij als volk een uitgesproken gemeenschapsgevoel ontwikkelden. Geleerdheid om de geschriften leidde tot een nieuw gegeven in het judaïsme: de synagoge waar het boek werd onderwezen en tot in detail bestudeerd. Synagoge is van oorsprong een Grieks woord en betekent 'vergadering' of 'plaats van samenkomst', hetgeen ook suggereert dat de synagoge tijdens de ballingschap is ontstaan. In Babylon zijn de Joden misschien bij elkaar thuis samengekomen tijdens de sabbat die ook in deze periode is geïntroduceerd, om daar (om te beginnen tenminste) delen van de thora te lezen. Dit was in ieder geval gebruikelijk in de tijd van Ezra en Nehemia, ook al stond de oudste synagoge die we kennen in Alexandrië en zijn de resten gedateerd op de tijd van Ptolemaeus III Euergetes (246-221 v.C.), de opvolger van Ptolemaeus II Philadelphus.⁴⁹

Het probleem van de Joden was dat, ondanks het succes van hun religie (zoals zij dat zagen), in hun gevaarlijke politieke situatie nauwelijks verandering gekomen was. Ze vormden nog steeds een klein, zeer religieus volk dat werd omgeven door grote machten. Vanaf de tijd van Alexander de Grote werd het Midden-Oosten, inclusief Palestina, afwisselend geregeerd door Macedoniërs, nakomelingen van Alexanders generaals, de Ptolemaeën van Egypte en de Seleuciden uit Syrië. Deze machten – en dat was cruciaal – waren hellenistisch: ze volgden de Griekse cultuur na. Israël werd daarvoor omgeven door steden, *poleis*, waar in plaats van de synagoge en de tempel (zoals in Jeruzalem), het gymnasium, het theater, de *agora* (het marktplein) en het *odeum* (het amfiteater) de culturele middelpunten waren. Dat was tenminste het geval in Tyrus, Sidon, Byblos en Tripoli, en daarom werden de steden van Samaria en Judea als achterlijk beschouwd. Door deze culturele kloof werden de orthodoxe Joden steeds meer op zichzelf teruggeworpen. Velen trokken naar de woestijn op zoek naar rituele zuiverheid waarvan zij vonden dat die in de steden, ook in Jeruzalem, niet meer te vinden was. Maar tegelijkertijd waren er veel andere Joden, en vaak de beter opgeleiden, die de hellenistische cultuur gevarieerder en evenwichtiger vonden dan de eigen. Dat betekende uiteindelijk dat hellenisering voor de Joden, in de woorden van Paul Johnson, 'een spiritueel ontwrichtende kracht was, en bovenal een seculariserende, een materialistische kracht'.⁵⁰ Dit uiterst explosieve mengsel ontplofte in 175 v.C. onder

judaïsme =
religie vln boek
godge:
① in richtheid
geheerd
② bewornde
de
geleerdheid
204

Antiochus en de hellenisering v. Israël

een nieuwe heerser van de Seleuciden, Antiochus Epiphanes, naar wie hiervoor al is verwezen. Er waren al eerder pogingen ondernomen om het orthodoxe judaïsme te hervormen. Het hellenisme dat in heel het Midden-Oosten heerste, bevorderde de handel en streek meestal religieuze verschillen tussen de volkeren glad. De Grieken hadden een heel ander idee over goddelijkheid dan de Joden. 'In het hellenistische denken zijn de goden als wijzelf, alleen mooier, en ze dalen neer op aarde om de mens de rede te leren en de wetten van eendracht.'³¹ In het verlengde hiervan waren de Grieken, Egyptenaren en Babyloniërs bereid om hun goden te verenigen – zoals Apollo-Helios-Hermes de zonnegod.³²

Maar voor orthodoxe Joden was dit het toppunt van heidense barbarij, die nog eens werd bevestigd toen Antiochus Epiphanes een reeks maatregelen afkondigde om de hellenisering te bevorderen en de hervormers onder de Hebreërs van Israël te steunen. Hij ontsloeg de orthodoxe hogepriester en zette een hervormer op diens plaats. Jeruzalem liet hij naar zichzelf Antiocha noemen, naast de tempel bouwde hij een gymnasium, en hij confisqueerde een deel van de financiën van de tempel om hellenistische activiteiten te betalen, zoals sportwedstrijden die immers ook een soort religieuze ceremonies waren. En in 167 v.C. verving hij ten slotte de wet van Mozes door de Griekse wetten en degradeerde hij de tempel tot niet meer dan een plaats voor de eredienst, zoals er meer waren. Dit konden de Hasidim, de joodse 'vromen', echter niet accepteren en zij begonnen Antiochus met een nieuwe tactiek te bestrijden: religieus martelaarschap. Een kwart eeuw lang heerste er een harde religieuze strijd die uitliep op een overwinning voor de Hasidim. Niet alleen herwonnen de Joden hun onafhankelijkheid en godsdienstvrijheid, maar het idee van ieder soort hervorming kwam in een kwaad daglicht te staan. Vanaf dat moment '...was de tempel heiliger dan ooit, werd strenge navolging van de thora bevorderd en keerde het judaïsme zich nog meer in zichzelf en weg van de Griekse wereld. Het gewone joodse volk drukte steeds meer zijn stempel op Jeruzalem waardoor de stad, en Judea als geheel, steeds moeilijker te besturen werd door wie dan ook... De intellectuele vrijheid die Griekenland en de hele hellenistische wereld kenmerkte, was in Palestina onbekend. Hier ontstond een nationaal stelsel van lokale scholen waarin alle jongens – en alleen maar jongens – de thora geleerd werd en niets anders. Alle andere vormen van kennis werden afgewezen.'³³

In deze wereld na Antiochus Epiphanes, in de jaren vóór de geboorte van Jezus Christus en ondanks de macht van de Hasidim, bleef het judaïsme zich verder ontwikkelen en ontstonden talloze stromingen. Wat er hierna gebeurde, is alleen te begrijpen als men enigszins weet waar de vier grootste van deze stromingen voor stonden.

Sadduceeën

De Sadduceeën waren priesters, ook wel eens de aristocratie van de joodse samenleving genoemd, die meer dan anderen open stonden voor ideeën en invloeden van buiten. Hun naam kan zijn afgeleid van Zadok, de naam van een hogepriester uit de tijd van David, maar er zijn ook andere interpretaties. Politiek streefden zij naar vreedzame samenwerking met iedere bezetter die de macht over het land in handen had. Op religieus gebied is kenmerkend dat zij de thora letterlijk namen. Ze waren hierdoor echter niet zo conservatief als men wel zou denken; dat kwam omdat zij door die let-

terlijke uitleg de thora niet wilden uitstrekken over terreinen die in de Schrift niet specifiek worden genoemd. Omdat hun bijbel zich beperkte tot de Pentateuch, geloofden zij niet in een messias of in de opstanding.⁵⁴

Het idee van opstanding schijnt in de tijd van het religieuze martelaarschap en in het verlengde ervan, dus rond 160 v.C., tot ontwikkeling gekomen te zijn. (De martelaars waren toch niet voor altijd dood?) Er wordt voor het eerst over verhaald in het boek Daniël. We zagen al dat het idee van de *sheol*, het dodenrijk, tijdens de ballingschap ontstond en zich daarna ontwikkelde tot een rudimentair concept van hemel en hel, en hoe de Joden het idee van een verbond met God overgenomen kunnen hebben uit zoroastrische bronnen in Babylon. De opstanding kan ook op die manier in het jodisme terecht zijn gekomen, aangezien ook die notie in het zoroastrisme voorkomt. Hoewel de grondlegger Zarathoestra gezegd heeft dat alle zielen na de dood een brug moesten oversteken om de eeuwige gelukzaligheid te bereiken en de zondaars in de onderwereld terecht zouden komen, heeft hij ook gezegd dat na 'een zekere tijd' een opstanding van het lichaam plaats zou vinden. De wereld zou een groot oordeel ondergaan waarin alle metalen in de bergen van de wereld zouden smelten en de aarde bedekt zou worden met gesmolten metaal. Voor de rechtschapenen zou die metaalstroom geen probleem zijn – 'Het zal zijn alsof je in warme melk loopt' – maar de zondaars zouden omkomen, de wereld zou gezuiverd worden van zonde en omdat alleen nog de rechtschapenen leefden, zou de aarde een paradijs zijn.⁵⁵ Zoals al zoveel commentatoren hebben opgemerkt, was de situatie van de Joden, die door machtige buren omgeven waren, een uitstekende voedingsbodem voor het zoroastrische geloof: een grote ramp zou alle kwade krachten vernietigen en de rechtschapenen zouden verrijzen. In dit scenario paste ook een messias die de rechtschapenen naar de overwinning moest voeren, maar dat idee ontstond later.

De Farizeeën stonden recht tegenover de Sadduceeën. Het waren leken die een zeer conservatieve beweging vormden en de thora op alle terreinen van het leven betrokken, ook als die niet expliciet waren vermeld. Ze waren bezeten van rituele reinheid en geloofden diep in de messias en de opstanding. De synagoge was voor hen, meer dan de tempel, de plaats waar zij hun geloof verbreidden. 'Ze verlangden dat God de laatste dagen liet ingaan, maar deden zelf niets om dit op gang te brengen.'⁵⁶

De Zeloten vormden een zeer extreme stroming. Hun doel was om Israël te 'zuiveren' van vreemde 'smetten' en ze waren bereid om hiervoor oorlog te voeren. Ze geloofden dat 'het volk van God' zou overwinnen.⁵⁷

De Essenen vormden een leefgemeenschap met gemeenschappelijk bezit. Hoogstwaarschijnlijk was er een Esseense gemeenschap gevestigd in Qumran, de plaats waar vanaf 1947 de Dode-Zeeroelen zijn gevonden.⁵⁸ Ze waren zeer vroom, hielden uitvoerige initiatieriten en stonden vijandig tegenover anderen, ook tegenover andere Joden. Hun meest opmerkelijke opvatting was dat ze 'op het laatste moment leefden, in de allerlaatste dagen', en zij bereidden zich gedurende die dagen voor op de komst van God die hen zou bevrijden van de kille politieke werkelijkheid, en de glorieuze dagen van de Joden terug zou laten keren. Ze geloofden dat er een messias zou komen die hen naar het paradijs zou voeren; sommigen geloofden zelfs in twee messiassen, een priesterlijke en een militaire, een terugkeer naar oude Mesopotamische opvattingen.

Ideeën

idee v/d
messias
vanaf 160 v/c

206

Sheol
+ laatste
oordeel

Farizeeën

Zeloten

Essenen

Esseense documenten zijn ook gevonden in de vesting op de rots Masada aan de westoever van de Dode Zee, waar veel later, in 73 n.C., de laatste Essenen zelfmoord verkoren boven een afslachting door de Romeinen.

Eschatologie

Het idee van een messias (Hebreeuws 'gezalfd') hoort volgens sommige geleerden bij het judaïsme. Het houdt verband met het idee dat er na een enorme catastrofe een nieuw tijdperk van vrede, eerlijkheid en gerechtigheid zou beginnen.⁵⁹ Een andere overtuiging was dat de geschiedenis van de wereld geheel was voorbestemd, van de Schepping tot de Eschaton ('het einde' in de zin van einde der tijden dat 'Gods definitieve en beslissende inmenging in de geschiedenis zal brengen').⁶⁰ De term die voor dit complex van ideeën wordt gebruikt, is 'apocalyptische eschatologie': een tijd van catastrofe gevolgd door de onthulling van het verborgene (*apocalyps* betekent 'openbaring' terwijl *eschatologie* de 'leer der laatste dingen, van het laatste oordeel' is) en de triomf van God. En, om Paula Frederiksen nog eens te citeren, 'gelukkige mensen schrijven geen apocalypsen'. De messias was een belangrijke factor in de apocalyptische eschatologie. In het Oude Testament staan zo'n veertig verwijzingen naar een dergelijke figuur, waar met de term eerst 'koning' bedoeld wordt. 'In de joodse traditie staat de verwachting voorop dat een afstammeling van David in de laatste dagen op zal staan om het volk van God aan te voeren... Een menselijke nakomeling van David zou de weg bereiden voor een periode van gelukzaligheid voor Israël.'⁶¹ In deze tijd keerden de Joden terug naar het vegetarische dieet zoals de eerste mens van de schepping.⁶² Deze messiasfiguur was in het begin geen bovennatuurlijke verschijning; in de Psalmen van Salomon (apocriefe boeken) is hij bijvoorbeeld een man als andere mannen – aan zijn menselijkheid bestaat geen enkele twijfel.⁶³ De messias werd pas bovennatuurlijk toen de politieke situatie van de Joden steeds slechter werd, 'zo kil werd dat alleen een bovennatuurlijke daad hen kon redden'.⁶⁴

207

In de tijd van Jezus moest de hele wereld, waarvan Palestina maar een klein deel uitmaakte, zich zien te redden met de Romeinen, de grootste bezettingsmacht die de mediterrane wereld ooit had gekend. Voor een fundamentalistisch volk als de Joden, voor wie een politieke bezetting hetzelfde was als een religieuze bezetting, moet de wereld killer zijn geweest dan ooit. In eerdere tijden waarin het volk het moeilijk had gehad, waren profeten opgestaan, zoals we hebben gezien, en nu (vanaf de 2e eeuw v.C.) brak weer zo'n tijd aan. Maar nu zoroastrische ideeën in de joodse geloofsovertuigingen waren opgenomen, werd het geloof gevormd door de apocalyptische eschatologie. Alleen een messias met bovennatuurlijke krachten kon de Joden nog redden. En in deze joodse wereld werd Jezus geboren. In het Grieks is de term *messias* vertaald als *christos*, 'de gezalfd', en hoewel dit een titel is, is het tot zijn naam gaan behoren.⁶⁵ Zo werden profetieën over een messias in verband gebracht met Jezus Christus.

messias =
christos =
gezalfd

Herodes I

Voordat we aan Jezus zelf toekomen, moeten we nog een factor bekijken – de rol van Herodes I de Grote en de tempel die hij in Jeruzalem liet herbouwen. Toen Herodes in 37 v.C. koning van Palestina werd, stond het land al een kwart eeuw onder Romeins gezag. Het joodse volk was verdeeld, zoals we aan de ontwikkeling van de vier stromingen zagen, en legde zich niet neer bij vreemde heerschappij. De ideeën van Herodes zijn minstens inconsequent te noemen, en volgens Paul Johnson was hij een merk-

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

waardige man, 'zowel een jood als een anti-jood'.⁶⁶ Toen hij met hulp van de Romeinen aan de macht gekomen was, was een van zijn eerste bevelen het executeren van 64 leden van het sanhedrin, het comité van ouderen dat hoofdzakelijk verantwoordelijk geweest was voor de uitbreiding van de wet van Mozes naar traditioneel niet-religieuze terreinen. Net als eerder Antiochus Epiphanes benoemde hij beter onderlegde en minder fundamentele figuren in hun plaats en beperkte hij de jurisdictie van het sanhedrin dat een rechtbank werd voor religieuze zaken.⁶⁷

Herodes was het met de meer ontwikkelde mensen eens dat Palestina was achtergebleven en zou moeten kunnen profiteren van de hellenistische levenswijze zoals de andere landen van het Midden-Oosten. Hij bouwde daarom nieuwe steden, havens en theaters. Hij kon het soort protest dat Antiochus Epiphanes had veroorzaakt, voorkomen door de tempel te laten herbouwen. De werkzaamheden begonnen in 22 v.C. en zouden 46 jaar duren; dat betekent dat de tempel gedurende heel het leven van Jezus in aanbouw was. De schaal van de werkzaamheden was indrukwekkend. Het duurde twee jaar voordat de tienduizend arbeiders die nodig waren, waren aangetrokken en opgeleid. Duizend priesters hielden toezicht op de bouwvakkers: alleen priesters mochten de heilige vertrekken betreden. Toen de tempel was voltooid, was hij twee keer zo groot als het gebouw dat er eerder had gestaan en ongeveer twee keer zo hoog als de moskeeën die nu op de Tempelberg staan. Het was een kleurrijk en exotisch bouwsel. Er lag een enorm plein voor de tempel waar geldwisselaars hun stalletjes hadden en waar zij muntgeld van welke aard dan ook wisselden voor 'heilige sjekels' die nodig waren om toegang tot de tempel te betalen. (Het waren deze geldwisselaars waar Jezus later zo kwaad op werd.) Op dit terrein buiten de tempel waarschuwden borden in het Grieks en het Latijn niet-Joden dat zij de dood riskeerden als zij verder gingen. Na dit plein kwamen kleinere pleinen voor bepaalde groepen Joden, zoals vrouwen en lepralijders. Het binnenplein was alleen voor joodse mannen toegankelijk. In de tempel was het altijd druk. Er werkten duizenden priesters die werden bijgestaan door een groot aantal schrijvers en door levieten (priesters van lage rang), die als muzikanten, technici of schoonmakers assisteerden bij de ceremonies.⁶⁸ Alleen de hogepriester mocht het binnenste vertrek, het Heilige der Heiligen, binnengaan, en dan nog alleen op Grote Verzoendag.⁶⁹

Traditioneel werden er dagelijks twee lammeren geofferd, één bij zonsopgang en één bij zonsondergang, maar iedere bezoeker kon zelf ook een offer brengen. Dit gebruik werd begeleid door zang en muziek en het drinken van wijn, en er waren voor ieder offer dertien priesters nodig. Volgens een beschrijving van de tempel voerden zeshonderd priesters ceremonies uit, hetgeen betekent dat er toen meer dan vijftig dieren tegelijk geofferd werden. Geen wonder dus dat hun geschreeuw, samen met de zang en muziek, sommige mensen barbaars in de oren klonk.⁷⁰

De tempel was een indrukwekkend bouwwerk. Maar onder Herodes waren de Joden niet gelukkiger, was Palestina nog steeds bezet door de Romeinen, en was het orthodoxe judaïsme nog net zo onverzoenlijk als daarvoor. In 66 n.C., zeventig jaar na de dood van Herodes I, kwamen de Joden weer in verzet, maar dit keer sloegen de Romeinen de opstand zo hard neer dat de prachtige tempel totaal werd verwoest en de Joden op de vlucht werden gejaagd. Maar tussen de dood van Herodes I en de ver-

geldwisselaars

offers

woesting van de tempel deed zich de belangrijkste en meest raadselachtige gebeurtenis in de wereldgeschiedenis voor: het leven van Jezus.

Jezus
Heeft Jezus bestaan? Was hij een persoon of een idee? Zullen we dat ooit weten? Als hij niet heeft bestaan, hoe kan het dan dat het geloof dat hij predikte, zo snel om zich heen greep? Het zijn de vragen die geleerden al bezighouden sinds de Verlichting toen 'de zoektocht naar de historische Jezus' een belangrijk academisch vraagstuk werd. De scepsis, voor zover deze bestond, is aan het verdwijnen: er zijn nog maar weinig bijbelgeleerden die eraan twifelen dat Jezus een historische figuur is geweest. Maar tegelijkertijd kan men niet het feit negeren dat de evangeliën inconsistent zijn en elkaar tegenspreken, en dat de geschriften van Paulus – vooral de brieven – zijn geschreven in de periode tussen het leven van Jezus en het op schrift stellen van de evangeliën, maar dat er toch geen melding in gemaakt wordt van enkele kenmerkende of opmerkelijke episodes in Jezus' leven. Zo verwijst Paulus nooit naar de maagdelijke geboorte, noemt Jezus nooit 'van Nazareth', verwijst niet naar zijn proces noch naar het feit dat de kruisiging in Jeruzalem heeft plaatsgevonden (hoewel hij impliceert dat het in Judea is geweest, 1 Thessalonicensen 2:14-15). Nooit gebruikt hij de titel 'Zoon des Mensen' en nergens vermeldt hij een wonder dat door Jezus zou zijn verricht. Er is dus tenminste wel wijdverbreide scepsis over de details van het leven van Jezus.⁷¹

209

Scepsis komt ook voort uit het feit dat het idee Jezus niet compleet nieuw was. Zo waren er in die periode minstens vier goden – Attis, Tamuz, Adonis en Osiris – die in het Midden-Oosten algemeen werden vereerd 'als slachtoffers van een voortijdige dood'.⁷² Dit waren weliswaar landbouwgoden en geen echte verlossers, maar ze moesten worden gedood en weer tot leven gewekt voor het welzijn van de gemeenschap: de betekenissen overlaptten elkaar.⁷³ We moeten hierbij bedenken dat de naam Jezus (*Ieshouah*) 'de Heer is redding' betekent. In relatie met het woord Christos – Messias, 'gezalft', in de betekenis van koning of verlosser – lijkt Jezus Christus toch meer een titel dan de naam van een historische figuur.

evangeliën
Er bestaat veel vroege christelijke literatuur, maar de relatie met de ontwikkeling van het christelijke ideeëngoed is onduidelijk. Bij alle tekortkomingen in het Nieuwe Testament die hieronder de revue zullen passeren, moeten we bedenken dat de eerste evangeliën pas zo'n veertig jaar na de dood van Jezus zijn geschreven en dus veel dicht bij de gebeurtenissen staan waarover zij verhalen dan alle boeken van de Hebreeuwse bijbel op één na, Nehemia.⁷⁴ In totaal bestaan er zo'n 85 fragmenten van passages uit het Nieuwe Testament die vóór 300 n.C. zijn te dateren. De vier evangeliën die door de christelijke kerken worden gebruikt, bestonden al vóór 100 n.C., maar we kennen er nog minstens tien die herhalen, aanvullen en afwijken. Dat zijn onder andere een evangelie van Thomas, van Petrus, van de Hebrëen en van de Waarheid.⁷⁵ In het evangelie van Petrus bijvoorbeeld, worden lijden, begraving en opstanding verhaald, maar over de laatste gebeurtenis wordt verder uitgeweid dan in de andere evangeliën. Ook wordt het lijden nauwer in verband gebracht met Hebreeuwse geschriften dan in de vier algemeen bekende evangeliën. Het evangelie van Thomas is gedateerd in het midden van de 2e eeuw; het bestaat uit een reeks uitspraken van Jezus die openlijk anti-vrouw zijn of ingaan tegen uitspraken die in de andere evangeliën zijn vermeld.⁷⁶

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

In 1935 werden in Egypte, zoals Robin Fox Lane vermeldt, op papyrus vier fragmenten van een evangelie 'van onbekende herkomst' ontdekt die veel bekende bijbelverhalen bevatten, maar in een andere volgorde.

In het voorwoord tot het derde evangelie, dat van Lucas, wordt verwezen naar 'veel' eerdere pogingen om een verhaal over Jezus te schrijven; deze zijn echter, op die van Marcus en Mattheüs na, niet bewaard gebleven. De oudste brieven van Paulus (aan de Galaten) dateren van ca. 48-50 n.C., dus van kort na Jezus' dood, en toch maakte hij geen melding van de opmerkelijkste episodes, zoals we al opmerkten. Maar zijn die dan wel echt gebeurd? Zo niet, waarop is de traditie dan gebaseerd? De eerste vermelding van het evangelie van Mattheüs vinden we in een brief van Ignatius, rond 110 n.C. bisschop van Antiochië, ook al komt de naam Mattheüs er niet in voor. De oudste verwijzing naar het evangelie van Johannes staat op een stuk papyrus dat op grond van het handschrift rond 125 n.C. gedateerd moet worden, en uit 125-140 n.C. komt de eerste verwijzing naar het evangelie van Marcus.⁷⁷ Gewoonlijk wordt dat (uit ca. 75 n.C.) als oudste beschouwd. Het wordt genoemd in een citaat van Papias, bisschop van Hiëropolis (achter de Ionische kust in Klein-Azië, bij de rivier de Meander), die ergens tussen 120 en 138 n.C. Johannes de Oudere, een van de apostelen, citeert; die zou hebben gezegd dat Marcus de tolk van Petrus was 'en zorgvuldig opschreef wat hij zich herinnerde van wat er gezegd en gedaan werd door de Heer, maar niet in de juiste volgorde'. Maar het evangelie van Marcus (dat net als de andere in het Grieks was geschreven) was in een stijl geschreven die minder goed is dan die welke door goed opgeleide schrijvers werd gebruikt. Vermoedelijk was hij dus geen hoog opgeleid man, iemand die misschien niet eens direct met de apostelen in verband gebracht mag worden en, erger nog, misschien wel erg goedgelovig en niet erg betrouwbaar was. Gezien het feit dat er een leemte van vijftig tot tachtig jaar zit tussen de dood van Jezus en het schrijven van de vier bekende evangelies, kan men met recht aan hun nauwkeurigheid twijfelen. Van alle evangelies is er maar één, dat van Johannes, waarin de schrijver vermeld staat: 'De discipel die Jezus liefhad.'⁷⁸

De vroege christenen schijnen nogal verschillend te hebben gedacht over de evangelies. Rond 140 n.C. vond Marcion, volgens wie de god van het Nieuwe Testament boven die van het Oude Testament stond en die een eigen christelijke kerk stichtte, één evangelie – dat van Lucas – wel genoeg. Rond 170 n.C. kwamen de vier hedendaagse evangelies naar boven als iets speciaals; Tatianus, een leerling van de christelijk-Romeinse schrijver Justinus Martyr, bracht ze bij elkaar en 'harmoniseerde' ze tot één speciaal boek. Ze waren in het Grieks geschreven, maar we kennen vroege vertalingen in het Latijn, Syrisch en Egyptisch. Sommige vertalingen dateren al uit 200 en er waren vele variaties. Rond 383 maakte de kerkvader Hiëronymus een nieuwe versie van de Latijnse versie waarbij hij, naar gezegd wordt, oudere Griekse teksten gebruikte om vergissingen die in latere versies geslopen waren, te corrigeren. Zijn werk werd aan het einde van de Middeleeuwen de *Vulgaat* genoemd (van het Latijn *editio vulgata*, 'gewone uitgave', d.w.z. voor het volk), de standaardversie in het Latijn die alle eerdere gedeeltelijke vertalingen, waaronder de *Vetus Italica* uit de 2e eeuw, verving.⁷⁹ Het Nieuwe Testament zoals dat nu wordt gebruikt, werd dus pas aan het einde van de 4e eeuw gestandaardiseerd toen de vroeg-christelijke bisschoppen hun goedkeuring gaven.⁸⁰

Ideeën

Mattheüs

210 Marcus

Tatianus
harmoniseert
de 4 evangelies
tot 1 boek

(Overigens zouden er nog tot na de Middeleeuwen verschillende versies in gebruik blijven.)

synoptische
evangelien

Het grootste verschil tussen de vier evangelies is dat tussen Johannes en de andere drie. De werken van Mattheüs, Marcus en Lucas worden samen wel de 'synoptische' evangelies genoemd omdat ze in een overzicht (*synopsis*) naast elkaar gezet kunnen worden. Ze bestaan uit verhalen uit het leven van Jezus die vaak hetzelfde onderwerp vanuit een andere ooghoek benaderen. (Lucas kan zich daarbij bewust hebben afgezet tegen Mattheüs en Marcus om verschillende aspecten van Jezus' leven te belichten.) In de synoptische evangelies noemt Jezus zichzelf nauwelijks en verwijst hij al helemaal niet naar zijn opdracht van God.⁸¹ Maar in de weergave van Johannes is het verhaal van het leven van Jezus minder belangrijk dan zijn betekenis als boodschapper van God.⁸² In het vierde evangelie is zelfs wat Jezus zegt anders; hier zegt hij herhaaldelijk dat hij 'de zoon van God' is. Mogelijk is Johannes een later werk en misschien wel speciaal geschreven als een bezinning op de andere drie. Maar als dat zo is, waarom is dan niet geprobeerd enkele opvallende tegenstrijdigheden op te ruimen? Het feit dat de evangelies zo kort na het leven van Jezus geschreven zijn, roept nog meer onzekerheid op over hun bron.

Jonnes

211

De tegenstrijdigheden beginnen al met Jezus' geboorte. Maar Marcus noch Johannes vermelden die zelfs maar, hoe sensationeel deze ook was. Mattheüs laat Jezus in Bethlehem geboren worden, maar wel tijdens de laatste jaren van de regering van Herodes I, die in 4 v.C. overleed. Lucas laat de Boodschap aan Maria in de regeerperiode van Herodes I plaatsvinden en brengt Jezus' geboorte, ook in Bethlehem, in verband met een specifieke gebeurtenis: 'En het geschiedde in diezelfde dagen, dat er een gebod uitging van den Keizer Augustus, dat de gehele wereld beschreven zou worden' (Lucas 2:1). Deze beschrijving diende om belasting te kunnen heffen, en dat gebeurde voor het eerst in de periode dat Quirinus gouverneur van Syrië was in 6 n.C., met andere woorden, ná de dood van Herodes. Tussen de geboortejaren in Mattheüs en Lucas zit dus een verschil van tien jaar.⁸³

maagdlijke
geboorte
= een
laker
toevoeging

De details van de maagdlijke geboorte zijn nog merkwaardiger. Ondanks het feit dat deze gebeurtenis uniek is, wordt er door Marcus en Johannes geen enkele melding van gemaakt, noch in de brieven van Paulus. Maar zelfs in de evangelies van Mattheüs en Lucas wordt het verschijnsel volgens Geza Vermes, bijbelgeleerde aan Oxford, behandeld als 'niet meer dan een inleiding op het grote verhaal, en omdat er door geen van beiden noch elders in het Nieuwe Testament nog naar verwezen wordt, kan veilig worden aangenomen dat dit een latere toevoeging is'.⁸⁴ Het woord 'maagd' werd in zowel het Grieks als Hebreeuws nogal 'breed' opgevat. Zo kon het worden gebruikt voor mensen tijdens hun eerste huwelijk. Uit Griekse en Latijnse inscripties in de catacomben in Rome blijkt dat de term 'maagd' betrekking kon hebben op zowel man als vrouw na jaren huwelijk. Het is zo goed als zeker dat een 'maagdlijke man' een man was die nog niet eerder getrouwd was geweest. De term kon ook worden gebruikt voor vrouwen die niet in verwachting konden raken – met andere woorden, die nooit gemenstrueerd hadden. 'Deze vorm van maagdelijkheid eindigde met de menstruatie.'⁸⁵ Maar ook in de evangelies waarin sprake is van de maagdlijke geboorte, staan tegenstrijdigheden. Bij Mattheüs bezoekt de engel Jozef maar niet Maria, terwijl

term
maagd

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

Josephus Flavius
maakt geen
vermelding van
kindermoord

hij bij Lucas Maria bezoekt en niet Jozef. De goddelijkheid van Christus wordt in Lucas meegedeeld aan de herders, bij Mattheüs aan iedereen door het verschijnen van een ster in het oosten. In Lucas zijn het de herders die als eersten het kind aanbidden, bij Mattheüs zijn dat de Drie Koningen. Dan staat er in Mattheüs de episode waarin koning Herodes zich zorgen maakt over de geboorte van 'een nieuwe koning' en beveelt dat alle kinderen jonger dan twee jaar die in Bethlehem wonen, gedood moeten worden. Als een dergelijke kindermoord ooit heeft plaatsgevonden, dan zou deze zeker door de joodse schrijver Josephus Flavius, die zeer nauwkeurig al Herodes' wreedheden heeft opgeschreven, zijn verhaald. Maar dat is niet het geval.⁸⁶

De wonderlijke maagdelijke geboorte van Jezus botst met zijn afstamming. Volgens de joodse messianistische traditie waarin we Jezus hierboven hebben geplaatst, moest hij afstammen van David; daardoor telt Maria niet mee omdat die, zoals we in het Nieuwe Testament kunnen lezen, van de stam van Levi afstamt en niet van Juda, zoals David.⁸⁷ Jezus zou echter niet door Jozef zijn verwekt maar door de Heilige Geest en er is dus geen enkele band met David.⁸⁸ Een andere oude versie van het Nieuwe Testament, de Codex Sinaiticus uit ca. 200 n.C., zegt: 'Jacob gewon Jozef; Jozef die verloofd werd aan Maria de maagd, gewon Jezus, die de Christus genoemd wordt.'⁸⁹ Kan Jezus na deze tekst nog wel goddelijk genoemd worden? Lucas laat Jezus als hij twaalf jaar oud is, de geleerden in de tempel verbaasd staan van zijn kennis. Maar als zijn ongeruste ouders hem komen halen, verbaast hij zich daarover: 'En Hij zeide tot hen: Wat is het, dat gij Mij gezocht hebt? Wist gij niet, dat Ik moet zijn in de dingen Mijns Vaders? En zij verstonden het woord niet, dat Hij tot hen sprak' (Lucas 2:49-50). Met andere woorden, zij schijnen zich niet bewust te zijn van zijn heilige missie. Maar hoe kan dat als Maria zo'n wonderlijke geboorte heeft meegemaakt? Door deze ongerijmdheden, plus het feit dat de andere evangelies erover zwijgen, zijn de meeste geleerden het eens met Vermes dat dit een latere toevoeging is. Maar voor ons is de vraag hoe een dergelijk idee kan zijn ontstaan. Er is niets in de joodse traditie dat suggereert dat de messias maagdelijk geboren moet zijn. In de Hebreeuwse bijbel komen verscheidene vrouwen voor die geen kinderen kunnen krijgen omdat 'hun schoot door God gesloten is', maar die later werd 'geopend'. Dit was een goddelijke tussenkomst, 'maar nooit resulteerde dit in een maagdelijke bevruchting'.⁹⁰ Een mogelijke bron is Jesaja, die we in hoofdstuk 5 ook al citeerden: 'Ziet, een maagd zal zwanger worden, en zij zal een Zoon baren, en zijn naam Immanuel heten' (Jesaja 7:14; de naam betekent overigens 'God zij met ons'). Maar Jesaja suggereert hier niets goddelijks. Het Hebreeuwse woord dat hij gebruikt, *almah*, betekent 'jonge vrouw', en zij kan maagd zijn of niet. Toen deze tekst in het Grieks werd vertaald, kwam hier παρθενος (*parthenos*) te staan, en dat betekent daadwerkelijk 'maagd'; nu stond er: 'De maagd zal in verwachting zijn van een kind en u [de echtgenoot] zal hem Immanuel noemen.'⁹¹

In tegenstelling tot de joodse traditie bevatte de heidense wereld talloze verhalen waarin belangrijke figuren maagdelijk waren geboren. In Klein-Azië was Nana, de moeder van Attis, maagd en werd ze zwanger door 'een rijpe amandel of granaatappel in haar boezem te doen'. Hera vertrok naar een plaats ver van 'Zeus en mannen' om in verwachting te raken van Typhon en hem te baren.⁹² Dergelijke mythen bestaan ook

andere
maagdelijke
geboorten
- Attis
- Typhon

Ideeën

-quetzalcoatl

in China, maar het dichtstbij komt de Mexicaanse god Quetzalcoatl die geboren werd uit een 'zuivere maagd' die 'de koningin van de Hemel' werd genoemd. Ook bij haar kwam een boodschapper uit de hemel om haar te vertellen dat het de wil van de goden was dat zij zwanger zou worden van een zoon 'zonder relatie met mannen'. De 19e-eeuwse antropoloog J.G. Frazer dacht dat dergelijke verhalen zeer primitief waren en uit een tijd stamden waarin de vroege mens nog niet begreep wat de mannelijke rol bij het zwanger raken was.⁹³ Uit geschriften van Philo van Alexandrië (geboren rond 20 v.C., en dus tijdgenoot van Jezus en vroeger dan de evangelies) blijkt dat ideeën over maagdelijke geboorte in de heidense wereld van hun tijd heel gewoon waren.⁹⁴ En dan is er natuurlijk nog Kerstmis, dat uiteindelijk werd vastgesteld op de dag dat veel heidense religies de geboorte van de zonnegod vierden: de midwinternacht als de dagen weer gaan lengen. In de woorden van Frazer: 'De heidenen in Syrië en Egypte stelden de herboren zon voor als een kind dat op de midwinterdag werd getoond aan de gelovigen met de uitroep: "Zie wat de maagd heeft voortgebracht."⁹⁵

213

Het gegeven dat Jezus een Galileeër was, is net zo verwarrend. Galilea in het uiterste noorden van Israël, week zowel sociaal als politiek af van de landstreek Judea waarvan het deel uitmaakt. Het was een vruchtbaar landbouwgebied met rijke boeren, vooral door de export van olijfolie. De grotere steden waren gehelleniseerd, en er woonden pas sinds korte tijd Joden. Zo had Jesaja in de 8e eeuw v.C. nog verwezen naar 'de streek' (*gelil*) waar ongelovigen wonen.⁹⁶ In Galilea woonden ook wat wij nu terroristen zouden noemen – Ezekias, die rond 47 v.C. werd geëxecuteerd, en zijn zoon Judas die met de Farizeeër Zadok de politiek-religieuze stroming van de Zeloten stichtte die niet alleen Israël wilden zuiveren van alle vreemde overheersing, zoals we hierboven al zagen, maar ook geen belastingen wilden betalen. Ook Essenen woonden in Judea. In 73 n.C. trokken zij zich terug in de vesting op de 396 meter hoge rots Masada waar naar schatting 960 mannen, vrouwen en kinderen collectief zelfmoord pleegden in plaats van zich over te geven aan de Romeinen.⁹⁷ Galileeërs hadden een uitgesproken plattelandaccent (zoals ook in de bijbel staat), en Jezus kan dus als een opstandeling beschouwd zijn, of hij het nu was of niet. We moeten hierbij overigens bedenken dat het Aramese woord voor timmerman of handwerksman (*naggār*) ook 'geleerde' betekent. Dat kan verklaren waarom Jezus vanaf het begin in aanzien stond (en waarom hij nooit een betrekking gehad schijnt te hebben).⁹⁸ Kan hij dus eigenlijk niet als de welbespraakte woordvoerder van een revolutionaire partij in Galilea beschouwd zijn?⁹⁹

Tegenstrijdigheden en ongerijmdheden omringen ook het proces en de kruisiging van Jezus, waardoor de twijfel aan zijn identiteit en de aard van zijn prediking nog verder toenemen. Voor Christopher Rowland is de vraag simpel en direct: Jezus werd door de Romeinen gekruisigd, maar waarom? Waarom werd hij niet door de Joden gestraft? Was zijn misdaad politiek in plaats van religieus, of politiek *en* religieus; in het toenmalige Palestina was het onderscheid maar klein. Jezus predikte herhaaldelijk geweldloze methoden, wat betekent dat hij geen Zeloot geweest kan zijn. Maar zijn aanhoudende boodschap dat het koninkrijk Gods 'aanstaande' was, kan makkelijk als een politieke uitspraak zijn opgevat.

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus

De eerste inconsistentie is de ontvangst van Jezus in Jeruzalem. Zijn intocht zou 'triumfantelijk' zijn geweest, en de mensenmenigte stond onder aanvoering van de priesters die unaniem waren in hun toejuichingen. Maar enkele dagen later staat hij terecht en eisen de priesters dat hij wordt gedood. Alle vier de evangeliën zijn het erover eens dat hij eerst door de joodse religieuze voormannen werd ondervraagd voordat hij aan Pilatus, de gouverneur van Palestina, werd overgedragen. Het eerste verhoor vindt 's avonds plaats in het huis van de hogepriester Kajafas, voorzitter van het sanhedrin dat, zoals we zagen, nu een rechtbank voor religieuze zaken was.¹⁰⁰ In aanwezigheid van de andere leden (de 'schriftgeleerden en ouderlingen') vraagt hij Jezus of hij werkelijk beweert dat hij de messias is.¹⁰¹ 'Jezus zeide tot hem: Gij hebt het gezegd. Doch Ik zeg ulieden: Van nu aan zult gij zien den Zoon des mensen, zittende ter rechter hand der kracht Gods, en komende op de wolken des hemels. Toen verscheurde de hogepriester zijn klederen, zeggende: Hij heeft God gelasterd, wat hebben wij nog getuigen van node? Ziet, nu hebt gij Zijn godslastering gehoord. Wat dunkt ulieden? En zij, antwoordende, zeiden: Hij is des doods schuldig' (Mattheüs 26:64-66). Godslastering was onder de joodse wet een halsmisdad, maar het was geen godslastering om te beweren dat men de messias is – Simon bar Cochba beweerde honderd jaar na Jezus' dood dat hij de messias was, en dat werd zelfs door enkele prominente Joden aanvaard.¹⁰² Er zijn meer ongerijmdheden. Na de ontmoeting met Kajafas werd Jezus naar Pilatus gebracht. Maar de joodse wet verbood vervolging van zware misdaden en kruisiging op de sabbat of tijdens religieuze feesten en dit was de nacht van de sabbat; verboden was ook dat proces en executie op dezelfde dag of 's nachts plaatsvonden. En ten slotte was de straf voor godslastering stening, niet kruisiging.

Het punt is dat dit alles in de context van die tijd onbegrijpelijk is als de misdad of misdaden die Jezus gepleegd zou hebben, voornamelijk religieus was of waren geweest.¹⁰³ Maar als zijn misdaden politiek waren, waarom zou Pilatus dan hebben gezegd: 'Ik vind geen schuld in Hem' (Johannes 18:38)? Uit andere bronnen blijkt dat Pilatus altijd verdacht was op een invasie of opstand. De Joden gaan nu zelfs zo ver dat ze Jezus er voor Pilatus van beschuldigen een revolutie te willen ontketenen: 'Wij hebben bevonden, dat Deze het volk verkeert, en verbiedt den keizer schattingen te geven, zeggende, dat Hij Zelf Christus, de Koning is' (Lucas 23:2). Maar geen van Jezus' volgelingen werd gearresteerd en dat zou zeker zijn gebeurd als hij aan het hoofd gestaan had van een politieke groepering, en Pilatus geeft hem terug aan de Joden om een Romeinse executie uit te laten voeren. Niet in alle evangeliën staat een formeel oordeel van Pilatus, of een formele uitspraak – hij laat de Joden hun gang gaan.¹⁰⁴ De omstandigheden rond de kruisiging zijn even onbegrijpelijk. Zo is er geen enkel ander geval bekend van een Romeinse gouverneur die een gevangene (zoals Bar-Abba – Barabbas) vrijlaat omdat het door hem geregeerde volk dat wil.¹⁰⁵ In deze episode kan men overigens toch net zoveel lezen als men wil. Bar-Abba betekent 'zoon van de vader' en het is bekend dat in enkele vroege kopieën van het evangelie van Mattheüs de naam van Barabbas wordt gegeven als Jezus Barabbas.¹⁰⁶ En ten slotte zou het tijdens de kruisiging overdag donker zijn geworden: 'En van de zesde ure aan werd er duisternis over de gehele aarde, tot de negende ure toe' (Mattheüs 27:45). Is dit als werkelijk verschijnsel of als metafoor bedoeld? Er is geen onafhankelijke bron die de verduiste-

ring ondersteunt. Plinius de Oudere (ca. 23-79 n.C.) wijdde een heel hoofdstuk van zijn *Naturalis historia* aan zonsverduisteringen, maar noemt er geen die op die van de kruisiging betrekking zou kunnen hebben.¹⁰⁷

De ongerijmdheden rond de opstanding zijn nog opmerkelijker, maar we moeten ons wel realiseren dat er geen ooggetuigen van deze gebeurtenis zijn geweest. De vroegste vermelding van wie hierbij aanwezig was, vinden we in de eerste brief van Paulus aan de Korinthiërs, die in het midden van de jaren 50 geschreven werd, dus eerder dan de evangelies. Dat de tombe leeg was, werd volgens Mattheüs ontdekt door vrouwen die kwamen kijken, terwijl die vrouwen volgens Marcus al eerder waren komen kijken en nu terugkeerden om het lichaam te balsemen. Volgens Johannes was het lichaam echter door Nicodemus gebalsemd. In drie van de evangelies was de steen al weggerold, maar volgens Mattheüs rolde een engel hem in aanwezigheid van de vrouwen weg.¹⁰⁸ Volgens Mattheüs verschijnt Jezus voor zijn discipelen in Galilea terwijl dat volgens Lucas in Jeruzalem gebeurde.

Paulus schreef zijn eerste brief dus eerder dan de evangelies werden geschreven, maar dat wil niet zeggen dat de verhalen omtrent Jezus niet mondeling werden verspreid. In de brief geeft hij een lijst van getuigen van de opstanding van Jezus, maar hoewel Paulus verwachtte het laatste oordeel nog mee te maken, vermeldt hij niet dat het graf leeg was.¹⁰⁹ Belangrijker is misschien nog dat de term die hij gebruikt voor de verschijning van de verrezen Christus aan zijn discipelen, *ophte*, dezelfde is als die waarmee hij zijn eigen visioen op de weg naar Damascus beschreef. Met andere woorden, het lijkt erop dat de opstanding voor Paulus geen fysiek verschijnsel was, 'niet de terugkeer naar het leven van dood vlees en bloed', maar eerder een spirituele transformatie, een heel andere vorm van verschijnen.¹¹⁰

Er zijn argumenten tegen deze interpretatie in te brengen. Zo waren alle getuigen van de lege grafombe vrouwen, en hoewel er wel rijke vrouwen in Judea woonden en ondanks het feit dat vrouwen hoofdpersoon konden zijn in de literatuur van die tijd, hadden ze over het algemeen een lage status; dus als je bewijzen wilde verzinnen, dan zou je zeker geen vrouwen als getuigen gekozen hebben. Hetzelfde geldt voor de gesprekken die de verrezen Jezus voerde; die waren niet erg bijzonder en weken niet af van wat hij voor zijn kruisiging zei. Ook hier geldt dat als men deze ontmoetingen verzonnen had, ze zeker mooier gemaakt zouden zijn, gezien het unieke verschijnsel van de opstanding uit de dood, om ze meer aanzien te geven.¹¹¹

Het is heel goed mogelijk dat Jezus zowel een religieuze als een politieke bedreiging vormde, zoals hierboven is opgemerkt – religie en politiek botsten niet met elkaar. Als Jezus zichzelf de messias noemde of als hij zijn volgelingen ook maar had toegestaan hem zo te noemen, dan was hij ook een politieke bedreiging vanwege het joodse idee van een messias als militaire aanvoerder die de Joden zou leiden in een opstand tegen de Romeinen. Hij was tegelijkertijd een religieuze bedreiging voor de Sadduceeën, de priesters die ook wel de aristocratie van de joodse samenleving worden genoemd; zij geloofden in het geheel niet in een messias of opstanding. Maar alle tegenstrijdigheden en ongerijmdheden zijn hiermee nog niet verklaard.

Volgens de laatste inzichten in het Jezus-onderzoek zijn de opvallende overeenkomsten (ondanks de tegenstrijdigheden) in Mattheüs, Marcus en Lucas veroorzaakt

door het feit dat Mattheüs en Lucas over een exemplaar beschikten van het werk van Marcus toen zij hun evangeliën schreven. En als je Marcus uit Mattheüs en Lucas haalt, dan houd je nog heel veel overeenkomsten over, 'waaronder hele stukken bijna woord voor woord'.¹¹² Duitse geleerden in de 19e eeuw noemden alle overeenkomende delen het boek Q van *Quelle*, 'bron', mogelijk een onbekend bijbelboek. Deze bron, plus het evangelie van Thomas dat in 1945 in Nag Hammadi in Egypte is gevonden (waarvan geleerden wisten dat het bestond maar dachten dat het verloren was gegaan), werpen een ander licht op het Nieuwe Testament dan de christelijke kerken ons al eeuwen doen geloven. Zo komt de presbyteriaanse dominee en hoogleraar Burton Mack tot de conclusie dat Jezus niet meer was dan 'een historische voetnoot', 'een marginale persoonlijkheid die door wat voor toevalligheden dan ook tot een god werd getransformeerd'. Volgens Paula Frederiksen was 'Jezus een joodse doemdenker die de Apocalyps, het einde van de wereld, verwachtte, een goddelijk ingrijpen in de geschiedenis... en er compleet naast zat. Het christendom is niet meer dan een serie pogingen om met deze vergissing te leven, zoals blijkt uit het geloof in de wederkomst van Christus.'¹¹³ Beiden geven Jezus een veel lagere status dan hij in het christendom geniet, maar ze beschouwen hem wel als een historische figuur.¹¹⁴

Wat het christendom nu ook inhoudt, en we zullen in volgende hoofdstukken de manieren volgen waarop de boodschap veranderde, het idee Jezus zoals dat uit het Nieuwe Testament naar voren komt, is eigenlijk nogal eenvoudig. Dat was dat 'het koninkrijk Gods nabij is'. Deze zin zelf komt in de Hebreeuwse geschriften nauwelijks voor, maar zoals we reeds zagen was het idee van een messias onder de Israëlieten steeds populairder geworden, en in de honderd jaar voor de geboorte van Jezus was de betekenis veranderd van 'koning' naar 'verlosser'. We moeten hier wel opmerken dat Jezus zichzelf nooit de messias heeft genoemd.¹¹⁵

Johannes Weiss (1863-1914), de Duitse geleerde op het gebied van het Nieuwe Testament, beweert in *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes* (1900) dat het overheersende idee Jezus in vier elementen uiteengehaald kan worden: dat de messianistische tijd op het punt stond te beginnen; dat als God zijn koninkrijk eenmaal had gevestigd, oordeel en heerschappij aan die messias zouden worden overgedragen; en dat Jezus de messias eerst nog hoopte dat hij nog leefde terwijl het koninkrijk gevestigd werd, maar dat hij zich later realiseerde dat zijn dood hiervoor nodig was. Maar dan nog geloofde hij dat het koninkrijk zou komen in de tijd van de generatie die hem had afgevoerd, dat hij zou terugkeren 'op de wolken des hemels' en dat het land Palestina het centrum van het nieuwe koninkrijk zou zijn. Met andere woorden, Jezus had het niet alleen over spirituele vernieuwing, maar hij voorspelde ook een fundamentele verandering in de fysieke werkelijkheid, en die verwachtte hij snel.¹¹⁶ Met dit idee in het achterhoofd nam Jezus het minder nauw met de details van de joodse wetten (eerbiediging van de sabbat, voedselverboden) en benadrukte hij Gods vergevingsgezindheid in plaats van zijn straffende oordeel en hield hij vast aan innerlijke overtuiging in plaats van alleen uiterlijke deelname aan ritueel. Zijn boodschap was per slot van rekening gericht aan de Joden. Nooit heeft hij een nieuwe religie voor ogen gehad. Tegen zijn discipelen zei hij dan ook: 'Maar gaat veel meer heen tot de verloren scha-

pen van het huis Israëls' (Mattheüs 10:6).¹¹⁷ Zelfs zond hij ongelovigen weg die hem kwamen opzoeken.¹¹⁸ Dit is een idee dat in de geschiedenis volkomen verloren is gegaan.

Christendom

Na Jezus' opstanding en zijn hemelvaart bleven zijn volgelingen in de tempel bidden en verwachtten ze dat hij ieder moment terug kon keren; daarmee zouden ze zelf zijn gered. Ook probeerden ze Israël hierop voor te bereiden door hun mede-Joden te wijzen op de veranderingen die door Jezus in gang waren gezet. Maar dat botste uiteraard met de autoriteit van de priesters en schriftgeleerden van het sanhedrin, en hoe verder zij hun boodschap vanuit Jeruzalem verspreidden, hoe heviger het verzet werd onder Joden die geen directe ervaring met Jezus gehad hadden. Dit veroorzaakte een belangrijke verschuiving in het christendom (een term die voor het eerst in de joods-christelijke gemeenschap van Antiochië werd gebruikt): ongelovigen verzetten zich minder tegen de boodschap van de apostelen omdat hun traditionele geloof er minder door werd bedreigd. Aan het einde van de 1e eeuw hadden de kerken (meer dan synagogen) een grotere afstand genomen van het judaïsme dan direct na de kruisiging het geval was geweest. Ze verwierpen de thora, zagen met enig genoegen hoe de tempel in 66 door de Romeinen werd verwoest, en brachten de beloften die in het Nieuwe Testament aan het volk van Israël gedaan waren, over op zichzelf.¹¹⁹ Dit was het begin van het christendom zoals we het nu kennen, als een vorm van het judaïsme die zich (vooral dankzij Paulus) steeds verder van Jeruzalem verwijderde.

217

Paulus verwachtte de wederkomst nog tijdens zijn leven

Paulus, bijna tijdgenoot van Jezus, verwachtte dat de paroesie, de wederkomst van Christus op aarde, nog tijdens zijn leven plaats zou vinden. Marcus dacht dat de verwoesting van de tempel het begin van het einde was, maar tegen de tijd dat Mattheüs en Lucas hun evangelies schreven, dacht men dat de wederkomst wel iets langer op zich zou laten wachten. De vroege christenen volgden wel de joodse traditie door aan te nemen dat zij theologisch een bijzondere plaats innamen: ze verwierpen het idee van het hellenisme, en dat niet zozeer omdat dat polytheïstisch was, maar vanwege de uiteenlopende opvattingen over het begrijpen van de wereld; in plaats daarvan benadrukten zij de historische specificiteit – dat het goddelijke zich eenmalig via één bepaald individu op één bepaald moment had gemanifesteerd. Hun betrokkenheid bij deze specifieke gebeurtenis is – hoe toevallig dan ook – één van de invloedrijkste ideeën die er ooit zijn geweest.

De ideeën van het volk van Israël en het idee Jezus